

4. Ляудис В. Я. Память в процессе развития. – М. : Изд-во МГУ, 1976.
–221 с.

Түйіндеме

Бұл мақалада қазірға заманда талап етілген тәжірибелік қызметтердің анықтауын түлі сабактарында қолданылу мәселесі, оның ішінде CD-ROM дискісінің тиімділігі туралы қарастырады.

Resume

This article considers multimedia technologies for using in teaching English language (any languages) and about CD-ROM disk.

ӘОЖ 894.342

АҚЫН ҰБЫРАЙДЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Ж.Қ. Боранбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

«...Әкеміз қара мұрын ұста болған Көмірге өзімді –өзім кия алмадым»... деп өнердің басқа саласы: әнші, жыршы, сал сері, ақындық, жыршылық жолды мұрат тұтқан Ұбырай Сандыбайұлы 1860 жылы атақты Айыртаудың жаиннатты жерлерінің бірі Жалғызтауды мекендеген шағын шаруа, зерделі зергер, темірден түйін түйген үстенің үйінде дүниеге келді. Жақсылық-Қарауыл ішінде -Дербісөл балалары: Әбіле, Мандай дәүлетті болса, Таңдай атаниң үрпақтары орта шаруа, шетінен ісмер, он саусақтарынан өнер тамған шебер болған. Молдағали, Қенжеғалилар ағаштан өрім өре, «жан бітірсе», Сандыбай атамыз зергерлікпен ел-жүргіза танылған. [1].

Осындағы өнерлі дәулетте дүниеге келген Ұбырай Сандыбайұлы артына ән-жырдан мол мұра қалдырған дархан дарын, аса ірі талант. Көнө көз қариялардың айтуларына қарағанда арқалы ақын қазақтың біргелік аудио-видео көрсеткіштегінде деу ете орынды. Өнерінде төнті болған халық оны Үкілі Ұбырай деп мөртебесін асқақтатқан.

Жыр жолында ақынның өлең-әндері өрнек-әспетке толы, өміршен, халық-қауымның жүргөгінен жол тауып, тыңдаушысы мен айтушысының жадында жатталып, көкей-көңілінде хатталып қалатын тартымдылығы мен өсерлігінде деу ете орынды. Өнерінде төнті болған халық оны Үкілі Ұбырай деп мөртебесін асқақтатқан.

Өмір жырын игертуде оның үні сазды, әсерлі, суреткерлік бояуы анық. Ол салған өлең өрнегі жеке шығармашылық жетістікпен әлдеқайда әрі асып

халықтың сипаттағы ұлттық жеміске айналғандақтан, оны ұлттық өнердің әлемдік арлы тұғырда көрінетін талантты шығармасы деп қаруаға болатын құбылыс. Ақынның шығармашылық жолында туған еңбектер оның көркемдік ізденіс жолдарын, даралы стильдік ерекшеліктерін қамтиды. Ол поэзияның ең нәрлі де жауапты саласы – лирика жанрында бірыңғай қалам тербел, қазақтың қара елең қорын құнды туындылары арқылы байытып отырды.

Дегенде перуайым, перуайым,
Тұседі сізді ойласам сары уайым
Өзімнің тұсымдағы-ау шолпаным ең,
Жат пеңен кеттің жырақ не қылайын?!, -деген Ақынның ғашық жүргегі сыр шертіп, махаббаттың сары уайымына батады. Махаббаттың құдіретті күші шалқар шабыт тудырып, өрнегі әсем жыр төктірген. «Шолпаным ең» деп ақын Ыбырай арман еткен ғашығын асқақтату арқылы өзінің жауашар жыры да асқақ мәндерге ие болған.

Мұндай сыршылдық қылын шертіп, лирикалық сезім толғанысын қамтыйған елең өрімі халық ақынның бай қазынасын құрайды. Мәселең, «Ал, гәю» туындысы – осының дәлелі.

Қарақат көзді, сым саусақ,
Лебізің шекер бал қаймақ.
Жолыңа сенің сарп етпей,
Неге керек малды айдан.
Қарақат көзді ақ білек,
Айтайын бір сөз үлгілен,
Қайғың алды-ау деңемді,
Жүректің басын тілгілен..., -деген ол, оқырманның көз алдына нағыз хор қызының сұлу мүсінін келтіреді. Таудай талантты, сөз саптауы сөзден сурет жасайды. Поэтикалық нақышы түрлі айқындауларды келтіріп, «қарақат көз, сым саусақ», «шекер өрі бал қаймақ лебіз», «ақ білек» секілді эпитеттерді орайластырып, көркемдіктің, сұлулықтың дара ұлғісін танытса,

Көктемнің көркем айындей,
Қытайдың қағаз шайындей,
Еркелейсің жан сөулем,
Қысырдың арда тайындей.
Шолпаным едің жұлдызы,
Мұхиттың сен де құндызы,
Ардақтаған жұмақтай,

Өзіннен аспас хор қызы, -деген жыр жолдары өзіндік бояуымен тамаша суретке ие екендігін байқатады. Тенеудің тендессіз түрлөрін таңдал альш, ару қызға айрықша сипат сыйлайды. «Көктемнің көркем айындей» деп көгілдір көктемнің кереметін тілге тиек етсе, «қытайдың қағаз шайындей», «қысырдың арда тайындей» деген тенеулер өзгенін еншісінде жоқ, тек қана

Ыбырайдай дара да дана ақынның қаламына төн шеберлік белгісі екендігін айқтаиды. М.Каратаевтың: «Шеберлік адамзаттың ұзақ тарихында, өмір мен еңбек тәжірибесінде қалыптасып, барған сайын жетіліп, шыңдалып келе жатқан аса қадірлі қасиет» [2],-дегендегі жетілген шеберлік қасиетін бейнелі сөз, балама сурет таба білуінен, нәзік те сырлы тенсөулөр, эпитет, метафора қолдану арқылы көркем сөз саптауынан көреміз. Шеберлік асқан талант, дарындылық пен талмас еңбектің нәтижесінде туындаған, қаламгер шығармасында «Мен мұндалап» атойламай, «қарапайымдылық, қысқа қайырушылық жөнә айқындық» арқылы жымдастып, астасып келіп, оқушының жан жүргегін түгелдей баурап алады. Шығарма келбеті-образды сөз, құнды, құнарлы тіл дегендей, ыбырайдың өзіндік көркемдік ерекшелігін, әдіс-тәсілдерін, оны қолданудағы шеберлігін, тіпті сөйлем құрауының ерекше екендігін көрсетеді.

Ақынның «Өстемір, Есентемір-боталарым», «Жамал қызы», «Әр-әр-ей» «Кәдірлі», «Қайран жастық» тағы басқа әндері мен өлеңдерінің біразын сонау сұрапыл соғыс жылдарында ыбырайдың тұған жиені Молдахмет Тырбиев жөнә оның мирасқор шәкірттерінің бірі Шәкен Отызбаев орындағаса, өзімен жүздесіп, оның әсем әндерін ести отыра, өлеңдерін жаттап айтқан, шежіре, шешен Жарман Рақымов болды. Ал, бүгінгі өнерпаз өрендеріміз ыбырай әндерінің көшілігін насиҳаттаушы Мұса Асаиновтан үйрәнді десек, ыбырайдың өлең-әндерін Қарағанды, Жезқазган, Жаңаарқа, Ұлытау, Қараөткөл, Кереку, Семей сияқты өнірлерге таратуда ақын Тайжан (ыбырайдың тұған жиені-сенімді шәкірттерінің бірі) Қалмаганбетовтың үлкен септігі болған деүте тиістіміз.

Академик жазушы Сәбит Мұқанов өзінің ыбырай туралы жазған мақаласында: «Ел аузындағы аңызда жасы егде тартқан Біржан жас ыбырай қасына еріп, әндерінен үлгі алғанинан кейін: «Ендігі Біржандарын – ыбырай, соны тыңданңар», - деп ыбырай бар жерде өзі ән айтуды қойған» деп жазылты. Сол дәстүрмен ыбырайдан дәріс алыш, оның әндерін асқақтата шырқаған ақын-жырышы Үкілінің тұған жиені Тайжан, зерделі шәкіргі Нартай да дархан дарын иелері екендігін өнеркүмар қауым жақсы біледі.

Сәкен Сейфуллиннің «Кекшетау» поэмасындағы:

...Энші бар Кекшетауда талай ірі,
Ыбырай топ жарғаның о да бірі,
Қаңбақша қыз-бозбала қағып алыш,

Жайылған талай әсем ән мен жыры [3],-деген жолдар екі дәуірдің жол айырығында өмір кешкен ыбырай Сандыбайұлының өнөр жолындағы өресі басқалардан өзіндік өспет-айшығымен дараланғандығын байқатады.

Ыбырай Сандыбайұлының ата қонысы Жалғызтау алабындағы Оскен ауылының тұрғыны, жұз жасаған Мақтай Мақышұлы жас жайлаган қос жанарын қол орамалымен сұрте түсіп,- «үлкендер жағы Үкілімді еркелете,

төбесінде көтеріп, «Ыбыш» дейтін... Ақын аға сол қолын пернеге бірден апармай, шабыт шақыра, домбырасының шанағын сыйлай шертіп, аңыз айқайға басқанда желді көріктей күпілдеп, алқымы салбырай, отырған орнынан жортақтай есікке таянып та қалғанын аңдамайтын арқалы ақын, дауылды дарын еді-ау, жарықтық!...

Үкілі ағамыз бір олеңін алуан өүенмен айтқандықтан ба, қайдам, кепе орындаған ән келесі де үржана көрінетін. Ыбырайдың Досской, (Есімсейіт)-Есімбет, Қожахметтермен айтысын білетіндер бұл төңіректе қалмады фой, әттең шіркін!... Кезінде «Халық жауы» деп оның олең-әндерін айтуга қатаң тыым салып, үн шығартпай, түге, ңесін істемеді шолак белсенді, қара жүрек, найсанғтар!....

1929 жылды «Сырымбет» кеңшарының (қазіргі) оргалық қонысында төрт сыныптық оқу үйінің бітуінә байланысты салтанатты тойды Ыбырай ағамыз «Шашу» атты үлкен толғау жыры мен ашты. Оның осынау мерекедегі даусы тым ерекше болды ма екең, кім білсін, әлі күнге дейін асқақ өүен күлағымнан әсте кетер емес...» десе, ақынның ет жақын туыстарының бірі Зейнолла қарт: « Үкілі ағамыздың Есентемір, Өстемір есімді екі ұлы болған,- Өстемір марқұм көкірегі ояу, зейінді, әкесінің көзі тірі кезінде Ыбырай айта алмаған сөзі десе де тұрарлық төкпе ақын, әсем дауысты әнші, сұрып салма саңлақ, сұлу жігіт еді. Қызылжар қаласында судья-сот болып жүргенінде жіңішке аурудан дүние салды фой, қайран, қыршын жас. Үкілімнің үміт оты-Өстемірдің өлімімен бірге өшікендей болды емес пе?

Ал Естемірден (Есептеген) қалған ұрпақ-осындағы майталман механизатор Зарап Қоймановтың жұбайы-Елемес. Ол Батыр ана, он екі баланың анасы. Әшпай есімді ұлының ән-жырга икемі бар сияқты еді, әйткенмен жанұя, бала-шагасынан аса алмай өнерді одан әрі өрістете алмады фой...

«Ат аунаған жерде түк қалады» демекші, Ыбыкеңнің інісі Мырзакүл баласы Мұса Асайыновтың ақын-әнші атануына қоңлімізге медеу еді-ақ, әттең мезгілсіз ажак оны да арамыздан алыш кетті. Үкілімнің осы қүнгі айтылып жүрген біраз әндерін туған жиені Тырбидің Молдахметтің үйреніп, жүргішілікта таратқан Мұсажан болатын»-дайді [4].

Мал, дүние жинап дәулеттенуді қаламаған Ыбырай Сандыбайұлы ауыл, елдерді аралап жүргенде байманап, би-болыстардың қарапайым халық, кедей-кепшіктерге көрсетіп отырған қияннаттарын олеңдерімен беттерінә басып, қатты сынаған. Оны көзі көрген қариялар мінезд-құлқы өте қурделі ойламаған жерде тыңдаушысын құлқіге кеңелтіп, шаттаңдырса, ізінше-ақ ұялтып, жылата да білген актер, комик те екендігін сөз етеді,

Композитор-әнші Ыбырайдың шығармашылығы халықтың әншілік жөнде ақындық өнерінен бастау алады. Оның шығармашылығының басты арнасын музика мен поэзия құрайды. Кезінде «Қызы Жібек» операсына өзек болған «Гәкку» әні – оның шығармашылығының шыңы болып табылады.

Шынымен-ақ, қазақтың өн-күй, музыка өлемінде, халықтық өндөр арасында биік орынды иеленетін «Гәкку» өні – Ыбырайдың ақындық дарынан туған дүние.

Аралап талай жердің дәмін таттым,
Құс салып айдын көлде дабыл қақтым.
Айта алмай «Гәккуімді» ешбір адам,
Маймандаң коңыз қазды мамырлаттым.
Түрленіп тоқсан түрлі өн саламың,
Жай тастап құлашымды, кең аламын
Түскенде сен есіме, ерке Гәкку,

Күлпірттып осынау өнді толғанамың,-деген ақын тілінің әсемдігі, көркемдігі, тілдік көркемдегіш құралдар мен түрлі тәсілдерді орнымен жұмсап, сөз қазынасын молынан пайдаланып, сөздерді қыстырудагы ұтқырылығы, шеберлігі, даралығы, өзіндік жаңалығы танылады.

Бір «Гәккуін» өзі ғана бүтіндей бір классикалық операның алтын арқауына айналған өнерпазды ұлы композитор десе болғандай. «Біржаннан алған қалған өнім еді, Азырақ «Шалқымамды» шалқытайын»[5],-деген Біржан мен Ақанның шәкіргі, ізбасары Ыбырайдың Күлөш Бәйсейітова арқылы дүние жүзінә тараған бұл тамаша өні көптеген өндөрінің біреуі ғана. Оның «Қарақат көзі» мен «Қызыл асығы», «Қараторғайы» мен «Қалдырганы» да осындағы сұлбелі операларға өзек боларлықтай.

Дархан дарынды ақын Ыбырай өлең шығарып, оны өнімен өспеттеп тыңдаушысына жеткізеде өзін Біржан салдың «шәкіртімін» дейді екен. Бұл пікіріміздің айқындылығына ақынның «Шалқыма» деген өлеңіндегі мына бір жолдар:

Өлеңмен екі өкпенді қалқытайың,
Қорғасындан дененді балқытайын.
Біржаннан алған өнім еді,

Азырақ «Шалқымамды» шалқытайын...,-деуі ұстазы жақсының-ұстами жақсы келетіндігін паш етер дөлел, инабаттылық, «өн пірі» атанған Біржанның құдірет-қасиетіне оның тәнтілігі болса керек.

Кезінде Ыбырайдың үздік өнишілігіне, майталман шешендігіне Біржан да, Ақан да, Орынбай да, Тоғжан, Тезекбайлар да түгел ден қойған. Кекшетаудың сал, серілірінің туы енді Ыбырайда болатындығына сенген. Ақын осы туды өз заманында асқақтата көтеріп, Тайжан Қалмаганбетов, Молдахмет Тырбиев, Молдахмет Ержанов, Игібай Әлібаев, Сұраған, Мұса Асайынов, Кәрім Тахауин сынды шәкірттері мен ізбасарлары арқылы бізге мұра етіп кетті.

Жалпы, Үкілі Ыбырай шығармашылығы эстетикалық талғамы жоғары, белгілі ойдан шашау шықпас әдеміліктің жаратылышы. Ақындыққа бай азаматтық парасат пен биік адамгершілік, махаббат сезімі жүртшылықты игі істерге тәрбиелейді.

Ақын Ыбырайдың өзіндік ерекшелігі – өмір шындығын өзінше тани білуі, сезінуі, тақырыпты өзіншіе игеруі, өзіншіе ой толғап, бейнелеп айтуды, адам жаңын дәрілтеп, оның ұлы жүргегің, биік махаббат сезімін кең пейілмен тебірең жырлауы сияқты маңызды сипаттар танытып, басқага үқсамайтын суреткерлік шеберлігін, дара қолтаңбасын қалдышуында.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көкшетау газеті. 13. 06. 1990.
2. Қаратаев М. Көркемдік кілті шеберлік. - Алматы, 1985.
3. Сармұрзина М. Дауылбаев Г. Қазақ совет әдебиеті. - А., 1982.
4. Арқа ажары газеті. 12 ақпан, 2002.
5. Көкшетау газеті. 13.06.1990.
6. Көкшетау правдасы. 31.05.91.
7. Ісмайылов Е. Ақындар. - Алматы, 1978.
8. Қабдолов. З. Сөз өнөрі. - А., 1976.

Резюме

В статье исследуется жизнь и творчество Укылы Ыбырай-поэта, певца, композитора, исполнителя и импровизатора. При проведении исследования использованы работы Е. Ісмайылова, М. Қаратаева, М. Сармұрзина, Г. Дауылбаева.

Resume

In the article the life and creativity of Ukyly Ybyrai - the poet, the singer, the composer, the executor and the improvisator is investigated. At carrying out of the research E. Ysmaylov, M. Karataev, M. Sarmurzin, G. Dauylbaev works are used.